

Повія

Про книгу

Роман, який хочеться читати і перечитувати! Твір величезної художньої вартості, один із найкращих соціально-психологічних романів української літератури XIX століття!

Нужда та переслідування місцевих багатіїв женуть красуню Христину з рідного села на заробітки в місто. Але й там вона не знаходить щастя — знов насильство, підлість, брехня, що завдають їй болю і страждань, штовхають у прірву.

Танас
Мирний

Тобія

Танас Мирний

Тобіа

Передмова та коментарі С. А. Гальченка

Видання друге

ХАРКІВ **КЛУБ
СІМЕЙНОГО
ДОЗВІЛЛЯ**
2017

Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля»
2017

ISBN 978-617-12-2948-8 (epub)

Жодну з частин даного видання не можна копіювати або відтворювати
в будь-якій формі без письмового дозволу видавництва

Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка
Національної академії наук України

Гальченко Сергій Анастасійович — заступник директора Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України з наукової та видавничої діяльності, кандидат філологічних наук, заслужений працівник культури України, літературознавець, автор наукових досліджень у галузі текстології та літературного джерелознавства; лауреат літературно-мистецьких премій імені Григорія Сковороди, Володимира Винниченка, Володимира Сосюри, Івана Франка, Олени Пчілки, Миколи Гоголя та ін.

Друкується за виданням:
Мирний Панас. Твори : в 2 т. Том 2. — Київ : Наукова думка, 1989

Ілюстрація на обкладинці Elena Sai

Летерінг Анна Єгорова

Електронна версія створена за виданням:

Мирний Панас

М63 Повія / Панас Мирний ; передм. та комент. С. А. Гальченка. —
Харків : Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2017. — 416
с.

ISBN 978-617-12-2480-3

УДК 821.161.2
ББК 84(4Укр1)

© Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, тексти, 2012, 2017

© Гальченко С., упорядкування, передмова та коментарі, 2012, 2017

© Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», видання українською мовою, 2012, 2017

© Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», художнє оформлення, 2012, 2017

УСЯ ЙОГО СЛАВА — УКРАЇНА

Панас Якович Рудченко (згодом — видатний письменник Панас Мирний) народився 13 (за старим стилем — 1) травня 1849 р. у славному й відомому завдяки М. Гоголю Миргороді, у родині бухгалтера. Коли Панасу виповнилося дев'ять років, його віддали на навчання до Миргородського парафіяльного училища, а через рік, після переїзду родини Рудченків до Гадяча, хлопець продовжив освіту в Гадяцькому повітовому училищі, яке закінчив у 1862 р. Цим й обмежилася освіта майбутнього класика української літератури. З 1863 р. юнак починає служити канцеляристом повітового суду й паралельно збирає фольклор, пише поезії російською й українською мовами (перший його вірш, який зберігся до сьогодні, — «Мучить, давить моє серце...»).

Напевно, сумлінність і працьовитість юнака сприяли тому, що він швидко долав перші сходинки кар'єрної драбини: спочатку став канцелярським служителем, а невдовзі — помічником гадяцького повітового скарбника.

Наприкінці 1865 р. П. Рудченко, якому на той час іще не виповнилося шістнадцяти років, обіймає посаду письмоводителя Прилуцького скарбництва і водночас продовжує збирати фольклор, перекладати українською мовою твори М. Лермонтова, А. Фета, О. Пушкіна, К. Рилєєва, писати власні вірші. Окрім того, пробує написати драму. У 1867 р. юнак повертається до рідного Миргорода, одержавши призначення на посаду помічника бухгалтера скарбництва, де менше ніж за два роки, отримує перше чиновницьке звання — колезького реєстратора. У Миргороді він починає працювати над прозовими творами.

У 1871 р. П. Рудченко домагається переведення до Полтави, на посаду бухгалтера скарбництва. Там молодий чиновник знайомиться з талановитим педагогом-істориком й організатором недільних шкіл, колишнім членом Кирило-Мефодіївського братства й знайомим Т. Шевченка Д. Пильчиковим, який живе під постійним таємним наглядом поліції. Д. Пильчиков, якому пощастило уникнути ув'язнення, був досвідченим конспіратором, тому найближче його оточення, яке об'єдналося в товариство «Унія» й до якого вступив молодий та успішний чиновник П. Рудченко, було надзвичайно обережним, тому щасливо уникало лабетів місцевої поліції.

Із часів переїзду до Полтави П. Рудченко постає перед нами у двох абсолютно різних іпостасях. Перша — службовець. Він став чиновником високого рангу в губернському місті Полтаві, 41 рік служив у казенній палаті (із них 34 — начальником відділу), дослужився до звання цивільного генерала і був нагороджений сімома орденами — Станіслава й Анни усіх трьох ступенів та Володимира четвертого ступеня. Серед його нагород була й золота табакерка, отримана в травні 1910 р. За сумлінну службу на посаді начальника відділу казенної палати П. Рудченку надали звання надвірного, а згодом — колезького й статського радника, а як кавалера ордена Володимира в 1901 р. ввели у дворянство, що надавало найважливіший для нього привілей — можливість навчати своїх дітей в гімназії.

Друга іпостась П. Рудченка — популярний український письменник, який підписував свої твори псевдонімом «Панас Мирний», тому навіть для полтавців лишався безвісною особою.

Відомо, що полтавська поліція час від часу розшукувала якогось революційного письменника Рудгана-Мирного, не здогадуючись, що начальник відділу казенної палати П. Рудченко і П. Мирний — одна особа. Автор видатних літературних творів тримав свій псевдонім у таємниці, про яку знали лише найближчі йому люди. Хоча в 1913 р. у київському тижневику «Спутник чиновника» (№ 30) було надруковано присвячену 50-літтю його службової діяльності статтю «Юбилей А. Я. Рудченко», у якій згадувався й цей літературний псевдонім. А через два роки полтавська поліція один за одним розсилала свої циркуляри, які зобов'язували повітових справників шукати якогось Рудчана (Мирного) чи Рудгана (Мирного). Ось про що йшлося в повідомленні помічника начальника полтавського жандармського управління в Кременчуцькому, Кобеляцькому і Хорольському повітах від 20 листопада 1915 р.: «За одержаними відомостями згаданий у відношенні моєму від 13 листопада ц. р. за № 2234 видатний діяч українського руху Рудчан, якого за прізвиськом агентура називає Рудченко, літературний псевдонім “Панас Мирный” чи “Мырный”, знаходиться в цей час десь у Полтавській губернії і живе на нелегальному становищі. Повідомляючи викладене, прошу розпорядження Вашого про розшук у ввіреному Вам районі вище названої особи і про наслідки прошу мене повідомити»¹.

Але, незважаючи на те, що П. Рудченко ніколи й нікому не дозволяв розкривати свій письменницький псевдонім, друкувати свій портрет чи якісь біографічні відомості, одного разу він таки припустився помилки. У квітні 1892 р. у Полтавському театрі йшла вистава за п'єсою Панаса Мирного «Лимерівна», головну роль у якій грала уславлена Марія Заньковецька. Після закінчення вистави захоплені глядачі своїми оплесками й підбадьорливими вигуками почали вимагати появи на сцені автора твору. Розчулений геніальною грою М. Заньковецької П. Рудченко вийшов на сцену, й акторка нагородила його вінком із квітів. Полтавська публіка була шокована, зуздівши відомого в місті чиновника, який на той час уже мав звання колезького радника.

Дебютував письменник Панас Мирний одразу і як поет, і як прозаїк: у 1872 р. у львівському журналі «Правда» (№ 5) було надруковано його вірш «Україні» й оповідання «Лихий попутав». Але на той час у доробку Панаса Мирного було вже кілька неопублікованих зразків малої прози, драматичних проб і перекладів (зокрема і «Слова о полку Ігоревім»). У листопаді 1872 р. він завершив повість «Чіпка», яку згодом «розбудував», з допомогою брата — відомого на той час літературознавця й літературного критика Івана Білика (Рудченка) — створивши на її основі роман «Хіба ревуть воли, як ясла повні?». Спільна робота братів Рудченків над романом тривала кілька років, і лише в 1880 р. його було видано в Женеві під двома псевдонімами — Панаса Мирного та Івана Білика.

Службова діяльність П. Рудченка не дуже сприяла літературній творчості Панаса Мирного. Щодня письменнику доводилося займатися найрізноманітнішими паперовими справами, — пенсійними, спадковими, земельними, адміністративно-господарськими, поштовими, а часом навіть проблемами постачання провізії для війська, — і все це вимагало відповідних знань і досвіду в складанні документів. Маючи феноменальну пам'ять, П. Рудченко виявляв блискучу службову ерудицію. Часто йому доводилося просиджувати над різноманітними документами вечорами, а іноді — й ночами. Отож, писання літературних творів розтягувалося на роки й десятиліття, а деякі з них Панас Мирний так і не встиг закінчити. Та й із виданням письменник ніколи не поспішав, тому хронологія його творчості справді вражає: «відстань» від початку роботи над твором до його завершення й публікування зазвичай вимірювалася роками. Приміром, первинну редакцію першої частини роману «Повія» було завершено наприкінці 1876 р., але процес вироблення остаточного варіанта тривав ще кілька років, а

друком твір вийшов лише в березневому номері журналу «Рада» в 1883 р. (Докладніше про історію написання й видання роману «Повія» див. у Примітках.)

Якщо своє перше опубліковане оповідання «Лихий попутав» (1872 р.) Панас Мирний присвятив виключно трагічній долі дівчини-покритки, то роман «Повія» став насправду «художнім синтезом доби» (О. Гончар). У цьому творі письменник виявив себе як глибокий психолог-аналітик і знавець усіх сфер тогочасної дійсності — від побуту й проблем пореформеного села до хижості міщанського середовища, у якому саме тривав процес капіталізації: новоявлені власники капіталу, зневаживши будь-які норми моралі, гребли під себе добро, насамперед чуже, громадське. У романі, як і в багатьох прозових творах Панаса Мирного, навіть мальовничі пейзажні зарисовки суголосні до настроїв героїв, поглиблюють та увиразнюють їхній душевний стан. Можна тільки милуватися, як майстерно письменник вплітає в канву своєї оповіді сні персонажів, за їх допомоги тонко розкриваючи психічний стан й емоційну сферу людини.

Твори Панаса Мирного викликали захоплення в багатьох його сучасників — акторів, митців, громадських діячів. Так, М. Коцюбинський у листі до письменника від 10 (22) липня 1898 р. відзначав: «Ваші твори мали великий вплив на мене: опріч величезного літературного хисту, який зразу зачарував мене, я бачив в них широкий та вільний розмах думки — власне те, чого не стає мало не всім нашим белетристам.

Я бачив і перечитував Ваші романи, упивався їми, і живий жаль обгортає мене, коли подумаю, що “Повія” не має кінця.

Який би я був щасливий, коли б почув од вас, що третя частина “Повії” таки побачить світ, а за нею появиться ще хоч два, хоч один роман, підписаний Панасом Мирним!»²

У другій половині ХХ ст. роман «Повія» став популярним не тільки в Україні, а й за кордоном. Його було видано в перекладах болгарською, латвійською, литовською, молдавською, російською, словацькою, чеською й іншими мовами. У 1961 р. видатний український кінорежисер І. Кавалерідзе екранізував цей твір на Київській кіностудії імені О. Довженка; головну роль зіграла славетна акторка радянського кінематографу — Людмила Гурченко.

Найповніше зібрання творів Панаса Мирного (у семи томах) опублікувало київське видавництво «Наукова думка» протягом 1968—1971 рр.

У 1951 р. у Москві в перекладі російською мовою вийшло чотиритомне «Собрание сочинений» Панаса Мирного за редакцією видатних літературознавців О. Білецького й О. Дейча. Оповідання, повісті й особливо роман «Повія» українського письменника були надзвичайно популярними по всьому СРСР. Кілька окремих видань роману «Повія» в перекладі російською мовою було здійснено в Москві, Новосибірську й навіть Грозному!

Незаслужено забутий сьогодні видатний український прозаїк М. Івченко, якого називали «Коцюбинський ХХ ст.», так писав про свого старшого сучасника: «І от тепер, як я пишу ці рядки, серед тих великих витворених масивів я бачу самого цього тихого й лагідного письменника Мирного, як я його бачив за три роки до смерті. Біла голова з високим чолом, біла, м’ягка борода і теплі добрі й веселі очі. Іде він трохи похилою й тремтливою ходою старого урядовця, ніби десь підтятий злою силою своєї доби, але сам спокійний і повний гідности.

Говорить він спокійним густим баском, але багато чого не хоче договорювати. Від нього віє спокоєм, злагодою, шляхетністю й простотою.

І коли в цю хвилину я згадую його, він стоїть передо мною, як тихий і лагідний мудрець, що побоявся, не зважився відчинити двері мудрости. Та в тім він уже рішуче підкладає великі

підойми під ті двері, щоб хтось інший їх зірвав»³.

Український письменник, художник та етнограф, а за фахом лікар Г. Коваленко, який товаришував і співпрацював із Панасом Мирним впродовж тридцяти п'яти років, а після похорону письменника за дорученням полтавської громади робив опис його архіву, у 1920 р. видав невелику книжечку «Панас Мирний. Посмертна згадка», у якій наводив скупі, але цікаві факти про останні роки життя митця. Зокрема, дослідник відзначив таке: «Між силою жертв, що взяла війна, була тяжка втрата і в родині П. Мирного: старший син його загинув на війні (ідеться про старшого сина Віктора, який загинув 16 вересня 1915 р. — С. Г.), не знати за що. І ще один син загинув у тій усобиці, що потім почалася (третій, найменший син письменника Леонід загинув у квітні 1919 р. — С. Г.).

Се лихо зовсім підкосило старого. Він видимо догорав. Виряджаючи сина на той світ, він промовляв: “Скоро й я піду до тебе сину...”⁴

12 вересня 1919 р. Панас Мирний виступав у Полтаві на святі з нагоди 150-річчя від дня народження І. Котляревського, після чого занедужав і 28 січня відійшов у кращий світ, позбувшись злигоднів і турбот. Як свідчить Г. Коваленко, тисячі людей (і полтавців, і приїжджих), незважаючи на лютий мороз, прийшли 30 січня провести в останню путь другу після І. Котляревського людину, яка своїм талантом уславила цей край. Ховали Панаса Мирного за давнім козацьким звичаєм: труну накрили червоною китайкою й із прапорами везли на санях, запряжених двома парами волів. У поховальній відправі брав участь український національний хор. Ще дуже молода на той час радянська влада не перешкоджала організації такого велично-урочистого похорону для колишнього цивільного царського генерала й навіть дозволила надрукувати у газеті Полтавського губернського воєнно-революційного комітету й Компартії (більшовиків) України «Власть Советам» зворушливий некролог.

Поховали Панаса Мирного, як він того й бажав, поруч із сином на старому військовому кладовищі. Але в 1936 р. тіло письменника було перенесено до іншої нібито любої йому місцини — Зеленого Гаю.

Ще в двадцятирічному віці молодий і сумлінний службовець Іван Рудченко визначив свою майбутню долю в літературі, про що свідчить його щоденниковий запис від 27 лютого 1870 р.: «Чого і зачим я турбуюсь? Хочеться мені слави запобігти в письменстві? Ні, не хочу тії слави, їй-богу, не хочу. Вся моя слава — Україна, якби я їй добра хоч на мачину зробив, то б мені і була слава, я більшої не хочу. Якби я міг показати безталанну долю життя людського, високу його душу, тепле серце, як вони є у мирі, — то б моя слава була і моя надія справдилася... Через це я і пишу, і пишу, пробую — а ось може і вдасться... Так що писання — моя думка, моя надія, моя віра... Все оддам задля його...»

Уся творча спадщина (поезія, проза, драматургія, переклади, фольклорні записи) і громадська діяльність Панаса Мирного мали єдину мету — і словом, і ділом служити на славу рідній Україні.

Сергій Гальченко

¹ Черкаський В. М. Біографія. — К. : Наук. думка, 1973. — С. 374.

² Коцюбинський М. Твори: У 7 т. — Т. 5. — К. : Наук. думка. — 1974. — С. 224—225.

³ Панас Мирний. Вибрані твори / За ред. та з передм. М. Івченка. — К. : Час, 1927. — С. 19.

⁴ Коваленко Г. Панас Мирний. Посмертна згадка. — Полтава, 1920. — С. 15.

ЧАСТИНА ПЕРША

У селі

I

Ще такої зими лютої та скаженої люди не зазнають! Осінь була дощова: від другої Пречистої як почалися дощі, та день у день лили — до самого Пилипа. Земля так набралася води, що вже і в себе не приймала. Великими річками-озерами стояла та вода по полях та балках; на проїжджих шляхах такі багна — ні пройти, ні проїхати. Не тільки село з селом — сусіди не бачилися одно з другим цілими тижнями; жили, як у неволі. Осіння надвірня робота стала. Коли хто мав клуню — молотив собі потрохи, прибирав, що дала за літо кривава праця. Та чи багато тих клунь у Мар'янівці? У зборщика Грицька Супруна — одна; у попа — друга; у пана — третя; а в останніх — хліб гнив у стогах. І врожай того літа негустий удався; тепер осінь мала й те зогноїти... Боліло хліборобське серце, дивлячись на свої залиті водою токи, на почорнілі, припавші до землі стіжки. У Демиденка у стозі жито росло; у Кнура два стоги миші поточили; зовсім скирти розсунулись, розпались — у гній повернулись. В Остапенка оселя подірчавіла — вода у хату лилася: мав був сеї осені вкрити, та захопила негода. На людей пішла пошесть: трясці, пропасниці... Заробітку ніякого; грошей немає. У других і хліба не стало, та ніде й позичити. Біда, кара господня! Наймали акафісти, служили молебні — ніщо не помагало!

Так було аж до Пилипа. Уночі перед заговінами потягло холодом; к світу випав невеличкий сніжок. Продержало з тиждень морозом — земля залякла, як кістка. Люди й тому раді: зразу кинулися до хліба. Загупали з досвітку до пізньої ночі ціпи між стогами, загарчали лопати на токах — шпарко народ узявсь до роботи! Через тиждень — замість чорних стогів жовтіли високі ожереди соломи. З хлібом управились, а одвезти у місто на базар або на ярмарок куди — кóлоть же така — ні з двору! Дехто з гарячих поїхав та й закаявся: той — вола розчахнув, а той — разом пару. Хто мав конячку — ще сяк-так, возив потроху. Та чи багато ж тих коней у селі? Мар'янівцани споконвіку хлібороби: віл, а не кінь — сила у польовій роботі. Мар'янівцани кохалися у волах, а не в конях: конем так — поїхати куди, прогулятися, а волом — робити. Шкода скотини, а тут за подушне надавили: овечата, свині, корови —

все за безцінь пішло; у волость побрали та там і продали... Народ плакався, бідкався, бо то ж тільки першу половину заплачено; з чого ж взяти на другу? Усі носи повісили. Одна надія зосталася — Миколаївський ярмарок у місті; там як не продати, то хоч пропадай. Люди надіялись та молились, щоб хоч трохи підкинуло снігом, притрусило дорогу: все ж саньми не те, що возом, — і для скотини легше, і набрати більше...

На Наума потепліло. Сонце сховалося за зелені хмари; з полудня вітер повіяв; зробилась одлига. Продержало так три дні. Проти Варвари почало мотрошити сніжком; до світу і геть-то його впало. Народ мерщій шарахнув на ярмарок: хто мав скотину — своєю, а хто не мав — упрохувався в сусіди. Всі виїздили та виходили; всякому треба те продати; друге купити.

Упросився й Пилип Притика до Карпа Здора, свого сусіда й кума. Скинув до його на сани мішечків п'ять жита, один — пшениці та півкунка пшона — увесь лишок, який можна було збути; упросився до кума, та на Варвари раненько й поїхали в город. Виряджала їх сім'я Здорова; виряджала й Пріська, жінка Пилипова, не так стара, як застарена, молодиця; прощалася з ними й дочка Пилипова, Христя — дівка сімнадцяти літ. Пріська наказувала чоловікові солі купити, хоч з півпуда; Христя прохала батька привезти з міста гостинця — хоч перстень, хоч сережки, хоч стьожку яку-небудь...

— Гаразд, добре! Усього навезу! — сміється гірко Пилип, думаючи більше про подушне, за котре вже не раз натякав Грицько Супруненко, ніж про доньчине бажання.

Місто від Мар'янівки верстов зо двадцять. Коли удосвіта виїхати, то на обід саме поспінеш. Так вони розлічували; так і в дорогу рушили. Зранку сніжок потроху почав падати, все прибільшуючи та приспоряючи. Було тихо, а то й вітрець рушив — почало колесом сніг крутити. Ік обіду таке схопилось, що світу білого не видно! Не вітер, а буря завіяла, метучи цілі гори снігу по землі, вихорючи немов густу кашу у повітрі. Не стало видно ні неба, ні землі — все то одно непроглядне віхало... аж страшно, аж сумно стало! Так було з півдня на Варвари і цілий день на Сави. По дворах понавертало такі кучугури, що страшно дивитись; деякі хати зовсім позаносило, позамуровувало. Мар'янівка розкинулася па двох сугробах, посеред котрих у долині,

між густими вербами, лежав ставок. Тепер теї долини й не видно; невеличкі гіллячки височезних верб, мов тирчаки бур'яну, визирають з-під снігу; вулиці забиті-заметені; по дворах вривень з хатами стоять страшенні снігові баби, і тільки вітер куйовдить їх гострі голови. У Притики в дворищі, крайньому від царини, — повні хлівці й повіточки снігу; кругом хати, мов сторожів, постановило п'ять баб; з верхів їх вітер рве й перекидає сніг через оселю; а на димарі повикручувало такі кудлаті барани — і не пізнати, чи то людське житво, чи навернуло таку кучугуру снігу?.. На Миколи перестало бити, зате ушкварив мороз — аж кипить, та вітер так і рве, так і несе з землі... Ще такого страшенно холодного дня ніхто не зазнає! Галки на деревах замерзали і, як шматки льоду, падали додолу; горобці по повітках коліли... У церкві, не дивлячись на таке свято, — не дзвонено, не служено: до неї добитися не можна! Народ з самого ранку узявся був за лопати, щоб прогорнути хоч стежку, та, нічого не зробивши, розійшовся по хатах... Скотина третій день не напована: глибоко водопій занесено, та й сама скотина у тяжкій неволі; з великою силою до неї можна було добратися, щоб укинути оберемок соломи... Вівці, телята почали гинути... Ще таких два дні — і ні щетини не зостанеться у селі! Справдилася поговорка: «Варвара похвалиться, Сава постелиться, а Микола скує!»

Кинулась ранком Пріська вийти з хати — ніяким побитом дверей відчинити! Замість сіней Пилип зробив сяку-таку примостку, обкидавши зокола гноєм. Тепер у той захист навернуло повно снігу! А тут ще, як на те — все топливо вийшло, приварку не стало: нічим витопити, ні з чого борщу зварити. На велику силу Пріська з Христею одхилили двері, прогортаючи руками сніг: що не можна було викидати надвір, вигортали у хату. Сніг розтавав; калюжі текли під піл, під піч, під лави; у хаті, як у льоху, стало холодно, вогко... Сяк-так двері відчинились. Почали знову вигортати сніг з хати у сіни, з сіней — надвір. Обидві ухоркались, аж піт пройняв. Захист очистили від снігу й закрили плетеним засіком, що порожній стояв у кутку. Тепер же треба до соломи якось добитись: не сидіти ж у нетопленій хаті!! Христя, молодша, кинулась було — та й пірнула з головою в снігу. Пріська стала рятувати; піднявся крик-гук... З сусідніх дворів те ж саме чулося: і там було не краще. Посеред улиці хтось кричав,

лаявся... хтось десь реготався... І сміх, і лихо!.. Насилу Христа вилізла з кучугури, та знову кинулась — і знову зав'язла...

— Ні, не так, — каже Пріська. — Возьмімо ночви та ночвами виносимо!

Узяли ночви. Кругом хати був вільний проход; поміж бабами ще виднілись просвіти; у ті просвіти носили сніг, закидали їх. Не забарилася снігова стіна вирости кругом хати... Насилу добилися до соломи. Ряден з п'ять її утягла Христа у хату. Пріська зовсім вибилась з сили, лежала на полу та стогнала... Топлива добули; треба б у погріб добитись. Попробувала знову Христа — ні, не сікайся!

— Та хай йому, тому погребові! Ще трохи там зосталося буряків — зваримо борщ; пшоно теж є — буде на кашу, — рішила Пріська. — Що картоплі нема, то сількісь уже!

Христа затопила в печі; солома зразу запалала, та дим погнало на хату...

— І димар занесло... Оце лихо! — тільки що сказала Христа, як з грюком ціла копиця снігу посунулася на припічок. Христа мерщій винесла його у сіни. Дим почав клуботатись над припічком, шукав проходу; снігу ще кинуло з димаря; це зразу сіпнуло його угору... Слава Богу! Солома запалала жарко-ясно.

Поки Пріська лежала та спочивала, Христа поралась коло страви... Швидка ця Христа, золоті в неї руки! Не забарилася вона витопити, страви наварити. Коли заткнула верх, тепло пішло по хаті... А надворі знову розходилося таке, що лихо!

Сонце, показавшись зранку, посунуло знову за хмари; зелені вони та непривітні обложили все небо. Вітер з години на годину дужчав, рвав сніг з землі, крутив його на всі боки, вихорив на всі сторони. Кругом хати неначе у сто коней гасало, торохтіло оселею, жалібно співало у димарі. Добре тому, хто тепер дома, в теплій господі! А ті, що в полі, в дорозі?..

Серце Прісьчине нило. Вона сьогодні ждала Пилипа. Певно, він зранку рушив. Не дай, Господи, не доб'ється до пристановища? Занесе-закида зовсім снігом, душу заморозить навіки.

Пріська ледве ходила по хаті, бліда, хмура, і все стогнала. Довго не обідали, все дожидали — ось-ось над'їде... І пообідали — Пилипа не

було. Уже стало й вечоріти — немає. Невеселі думки турбували Прісьчину голову.

— Що це батька немає? Не дай, Господи, в полі застуха таке... — вимовила Христя.

Пріська трохи не скрикнула. Доччине слово як ножем ударило її в серце... Буря рвонула, аж затріщала оселя у хаті, загуркотіло у вікна, заголосило в димарі, тонко та жалібно, аж в серці у Пріськи похолонуло.

Ніч спустилася на землю, сіра, непривітна ніч. У вікна, крізь намерзлі шибки, ледве-ледве пробивався світ; по кутках у хаті зступилися тіні; густий морок окрив її всю.

— Світи хоч світло! — сумно промовила Пріська.

Христя засвітила невеличкий каганець і постановила його на комині. Підсліпо, чадіючи на всю хату, горів його гніт; вітер ходив по хаті; сизий світ коливавсь на всі боки, мов перед смертю чоловік водив померклими очима. Христя глянула на матір і злякалася; жовта, аж чорна, сиділа вона на полу, підобгавши ноги й згорнувши руки; голова її не держалася прямо — важко опустилась на груди; очіпок, підбившись угору, посунувся набік; сірі пасма волосся висіли з-під його, мов посохле бадилля; довга тінь від неї гойдалася на помокрілій стіні.

— Мамо! — скрикнула Христя.

Пріська підвела голову, глянула на дочку, болісно, прикро подивилася... Христю аж обняло холодом від того погляду.

— Оце який вітер по хаті ходить! Чи не протопити б? — спитала Христя.

— Як хочеш, — одказала Пріська й знову спустила голову на груди.

Христя затопила... Весело забігали ясні вогники по тонких стеблах соломи, залітали невеличкі іскорки по чорних челюстях печі; віхтем піднялося полум'я вгору, палахнуло на всю хату, заблищало по намерзлій шибці і не забарилося згаснути. Христя підкинула соломи... ще... та ще... Знову полум'я піднялося, світ осіяв усю хату. Чорною марою вирізувалася Христіна постать серед того світу; кругле молоде обличчя, мов квітка, червоніло, очі блищали... Світ, палаючи, поза комином блима і пада на піл, добираючись до сволака... У кутку над полом на жердці висить одежа — свитки, юпки, спідниці, спускаючи

від себе чорну тінь; під покрівлею її тіні сидить Пріська, як і сиділа; світ бігає по її виду, одежі — їй байдужé: згорбившись, похнюпившись, вона, здається, слухає бурі, що так страшенно гуде та виє кругом хати... І здається їй, щось шамотить там... крекче, преться, добивається. Почувся і голос людський.

— А буря яка, Господи! — промовила Христя.

— Цить! — крикнула Пріська, піднімаючи голову. Лице її ожило, у очах грає одрадість.

— Гей!.. Чи чуєте?.. — доноситься голос знадвору.

Пріська стрибнула з полу та — в сіни.

— Ти, Пилипе? — питає, позираючи через засік на чоловічу постать, закидану снігом.

— Що це у вас стоїть на дорозі? — допитується голос.

— Хто там такий? — обізвалася й Христя.

— Се я.

— Хто — я?

— Грицько Супруненко, зборщик. Пустіть хоч у хату... Оце б'є яке! Оце закуйовдило!

За Грицьковою поміччю засік посунули в сіни і в хату увійшли разом. Грицько, височезного зросту та ще в кобеняці, досягав головою аж до самої стелі.

— Здорові! — привітався він, скидаючи разом з кобою й шапку та показуючи ціле руно посивілого волосся на голові, своє довге суворе лице, насуплені брови, здоровезні намерзлі вуса.

— Здорові! — одказала Пріська.

— З сим днем, що сьогодні!

— Спасибі.

— Пилип дома?

— Немає.

— Отак же! На чорта й краще!.. А мені його треба. Де ж він?

— Та як поїхав на ярмарок ще на Варвари, та й досі немає, — зітхнувши, одказує Пріська.

— На чорта й краще! — одно своє Грицько.

— Що ж там таке?

— Що? подушне! — грізно гуконув Грицько, пройшовшись по хаті та вдаривши ногу об ногу.

— Не знаю, — каже, помовчавши, Пріська. — Коли вернеться — скажу... Узяв трохи хліба продати, якщо продав...

— Та я цю пісню не від одного чую! — перебив Грицько. — Лиха їх година розносила по ярмарках! А тут в одну шкуру посилають: іди!.. Отака путь... х-хе!

— Чого ж се так припало? — пита Пріська.

— Гаспид їх знає! От нещастя! — чухаючи потилицю, промовив Грицько. — Вони там по ярмарках гуляють, горілку п'ють, а ти по їх ходи та збирай...

Пріська мовчала. Вона знала добре цього Грицька: не було гарячішого чоловіка на селі, як він. Розсердити його — як раз плюнути; а коли розсердився — як реп'ях той учепиться. Краще мовчати. І Грицько мовчав, ходив по хаті, хукав та тер руки, бив чобіт об чобіт.

— А тепер ще плентайся до Гудзя!.. Благий, бач, світ! — сердився Грицько. — Душею наложиш через їх, проклятих!.. Та хоч би гроші давали.

— Що ж, як немає грошей, — йому тихо Пріська. — Хіба б не радніші віддати?.. Коли й заробити нігде.

— Брехня! — обірвав Грицько. — То така вдача ледача, така звичка бісова! Сповадились так: ходи по їх разів по десять та проси, у ноги кланяйся!.. А нема того, — слідує з тебе — і віддай, коли слідує. Так же ні: краще в шинку проп'ю, ніж в казну віддам.

— Було б що віддавати, — усміхаючись, каже Пріська, — а не то що в шинок ще носити... Уже, здається, що у кого й було, то все поздирали. Доки вже вони будуть і драти?

— Не нашого то ума діло... Сказано — дай, то й віддай.

— Воно ж і даванню кінець є... Уже ж усе, що було, забрали... овечат продали, свиней продали, одежу лишню... Зосталися одні з душами. Доки ж таки його брати і з чого його взяти?..

— Толкуйся! Що наможеться?.. А ке лиш, дівко, вогню люльку запалити, — підходячи до печі, промовив Грицько.

Христя витягла жару.

— Як же ти його візьмеш? — скрикнув Грицько, показуючи рукою на купу попелу, в котрому тліли іскри. — А до хлопців, небійсь, проворна, — зло увернув він. — Давай віхоть!

Христя скрутила верчик соломи, запалила і подала Грицькові.

— То ти ж скажи Пилипові, щоб безпрямінно достачив гроші, — каже Грицько, положивши віхоть на люльку. Огонь пробіг вповодж його виду, освітив насуплені брови, сірі сердиті очі, котрими він блимнув на Христю... Здається, тріскучий мороз таким холодом не дихнув би, як глянув він на неї.

— Скажу, скажу.

— Ска-а-жу-у! — промовив Грицько, сплюнув, накинув кобку на голову й пішов з хати.

— Звичайний дядько, нічого сказати. Пішов — і не попрощався! — сказала Христя.

— Жди ти від Грицька звичайності — діждешся! Він уже і звичаї людські через свою пиху погубив, — промовила, зітхнувши, Пріська і знову побралася в куточок на піл, на своє місце.

Тяжка, пекуча туга облягла її серце, важкі думки обсіли голову. Її довге життя розстиалося перед нею... Де її радощі, де ті веселощі? День у день робота, день у день праця — ні згуляти, ні спочити. А нужда яка була, така й є; з самого малку як причепилася — та й досі... Що було доброго в серці, що було живого в душі — як той шашіль, вона проточила: і краса була — не знать коли зносилася; і сила була — не знать де ділася; які надії були — і тих немає; зосталася одна — дочку пристроїти, та тоді хоч і вмерти... Без жалю, без туги, скоріше радіючи, кинула б вона сей світ: такий він їй гіркий та обридлий, темний та непривітний... Там — хоч вічний одпочинок; а тут — ні спочинку немає, ні єдиної одрадісної хвилини... Ще й так вона довго протягла: другого б роздавило такою вагою нужди та горя або заставило руки на себе наложити; вона ж усе перетерпіла, все перемогла... Не диво, коли в сорок літ прийшлося посивіти; глибокі зморшки порізали високе чоло, покарбували колись повне рум'яне обличчя, спершу висушивши та вив'яливши його; воно стало жовте, як воцина; високий стан осів, пряма спина зігнулася у дугу, а колись блискучі очі погасли-поблідли, як блідне квітка на морозі... Великі зашпори заганяло життя у серце Прісьці, страшним морозом кувало їй душу! Як мучена, сиділа тепер вона на полу, і не хотілося їй дивитись ні на що, не хотілося дихати; спустивши очі, вона важко зітхала... Буря вила й одкликала болістю на її душі, на кістках, на серці.

— Ви б лягли, мамо, спочили, — упоравшись коло печі, каже Христя.

— Його вже не буде сьогодні, — промовила глухо Пріська. — І то — спочити... — і, протягаючи свої сині коряві руки, полізла на піч. Кістки їй луццали; сама вона стогнала.

Христя глянула на матір, провела її поглядом аж на піч — і на серці у неї похолонуло. Така мати стара, зісохла, немощна... Невже й вона доживе до такого? Не доведи, Господи!

Цілу ніч прокидало Христю материне важке зітхання; їй не раз чувся і її задавлений плач.

— Мамо, ви плачете? — допитувалась дочка.

І плач, і зітхання на який час замирали... Вітер покривав їх своїми жалісливими за́водами.

II

Недарма журилася Пріська; недарма цілі ночі не спала, то гірко плачучи, то важко зітхаючи: уже третій день минув після Миколи, а Пилипа все не було. Щодня вона бігла до Здорихи довідатися, чи не приїхав її чоловік? Поки ж Здра не було, ще таки надія жила у її серці, ворушилася на самому дні, гріла; а як Карпо приїхав та сказав, що Пилип, спродавшись, пішов від нього і більше йому не доводилося бачити, — ні жива ні мертва вернулася Пріська додому... У голові в неї гуде, у вухах дзвоне, в очах жовто... Вона не змогла слова сказати; як злягла, то пролежала, наче дерев'яна, до другого дня.

На другий день пішла розвідувати по селу — хто приїхав? розпитувати — чи не бачили де-небудь її Пилипа? Кнур хвалився, що бачив його в шинку; Грицько Хоменко розказував, що вони водилися з Уласом Загнибідю; Дмитро Шкарубкий казав, що бачив на самого Миколи, як Пилип виходив з міста. «Куди се?» — питався Дмитро. «Додому». — «Хіба спродався?» — «Спродався», — одказав Пилип і вдарив по кишені рукою. «А то що мете?» — спитався Дмитро. «То не про нас мете!» — сміючись, одказав Пилип. «А про кого ж?» — «Про тих, що в ридванах їздять та бояться холоду», — і, зареготавшись, пішов собі геть.

Другі, кого не питала Пріська, казали, що не бачили і в вічі її Пилипа, гудили годину, гудили дорогу, забиту та занесену снігом; нахвалялися, що зроду-віку вдруге не поїдуть на сю ярмарку; розказували, що багато народу померзло; того вже й не лічити — хто ногу або руку, або ніс одморозив... І поліція, і станові їздять усюди, розривають бурти снігу та вибирають задубілих... — Як дров тих наскладано у поліції! — додав Петро Усенко.

Вернулася Пріська додому заплакана та зажурена. Христя собі плаче; одна одній слова не скаже. А тут ще й Грицько надолужує: щодня іде подушне правити — і сьогодні іде, і завтра іде.

— Де ж мені його взяти? Бач же — Пилип не вертається, — плачучи, одказує Пріська.

— Винокурню закурив, мабуть! — доїдає Грицько. — Усі уже вернулися, а його немає.

— Може, вже й не вернеться ніколи... — каже Пріська.

— Не візьме його лиха година! Такого ніщо не бере! — кричить Грицько, та повернеться ще до Христі і почне їй голки заганяти... все про хлопців їй плеще. Христя знає, куди се Грицько стриже, та мовчить, щоб ще більше не роздратувати.

Грицько — багатир, дука: у його три пари волів, дві шкапи, ціла сотня овець; два двори — один у найми дає, у другому сам з жінкою та нежонатим сином живе. Тихий його син Федір і з себе гарний, робочий, слухняний; горілки не п'є, по шинках не волочиться. Усе б гаразд, та... сватав восени Грицько Федора на Рябченковій Хіврі, хоч поганій, зате багатій дівці, а Федор візьми та й одкинься: «Ні за що не візьму Хіврі». — «А кого ж тобі? Попівну яку?» — «От, — каже Федір, — гарна дівка у Притики — Христя». Грицько глянув так на сина, мов його хотів наскрізь пронизати. «У Притики?.. Гарна, та що має?» — грізно спитався. І вже більше Федора не силував.

З того часу ніколи не минав случаю тим або другим Притиці насолити. А Федір, як на те, дедаліше все більше припадає до Христі; не так вона до нього, як він до неї липне. Люди по селу почали гомоніти: причарувала Христя Федора та й глузує з його. Почув Грицько та ще дужче сказився: вилаяв Федора, трохи не бив і нахвалявся, що він сього Притику з усією сім'єю з світу зжене; так ото Христю де стріне, зараз і почне їй очі хлопцями вибивати. От і тепер: не одну, не дві голки загнав він і без того в уражене серце... Христя мовчала. Та й що їй казати? Чи їй тепер до тих хлопців, коли у своїй хаті таке лихо? Уже Пріська вступилася за неї.

— Що це ти верзеш таке, Грицьку? — спитала. — Коли не побачиш Христю, то все хлопці та хлопці...

— А ти глядиш за своєю дочкою? — грізно запитав Грицько.

Защеміло, заболіло материне серце. І без того важка туга надавила його, а така образа пройняла, неначе шилом, до самого краю.

— Гляди вже ти краще за своїми дітьми, а не прийшов чужих учити... — образливо одказала вона.

— І навчу!.. навчу! — гукає Грицько.

— Чому ж ти навчиш? Ти б ще дужче залив очі, то більше б побачив, — не витерпіла Пріська, натякаючи на те, що Грицько прийшов випивши.

— А ти мені не кажи сього... І ти чарівниця, і твоя дочка така! Ви тільки й знаєте хлопців заманювати та чарувати.

— Яких хлопців? — здивувалася Пріська.

— Не знаєш? Удаєш себе святою? А хто мого Федора з ума звів? Хто його напував, підкурював?.. Не знаю, думаєш? Мовчи ж!

І, блиснувши, мов гострими ножами, очима, він стукнув дверима та й потяг з хати.

До лиха — та ще лихо; до печеного — та ще вогню прикладають...

— Що се, Христе, кажуть? За кого се кажуть? — з докором і сльозами повернулася вона до дочки.

Та стояла, як стіна, німа, як крейда, біла. Вона злякалася тії бучі, що збив Грицько; вона злякалася його погляду страшного, його голосу крикливого. Вона слова не сказала матері, так і вдарилася в сльози.

— Так це правда?.. правда?.. — кричала з таким болем мати, мов у неї серце розривалося.

— Мамо, мамо!.. Ні єдиного слова правди немає! — ридаючи, одказала Христя.

Пріська не знала, чому вірити, кого слухати. Думки у її голові плуталися, роздвоювалися: то учувалася їй страшна буря, увижалася завірюха, крик людський, замирання; вона чує голос Пилипів, вона баче його безпомощного, як він ховає одубілу голову в сніг... серце її рветься надвоє; то — перед очима недавня спірка з Грицьком, його натякання про Христю... Бог знає! Хіба признається винувата дочка матері?.. І її серце не рветься, а замирає, перестає битися; щось важке давить душу, чорною запоною застилає очі. Господи, яка їй мука! яка люта та тяжка мука!

Короткий день минає, настає ніч зимня, довга пилипівська ніч. Чого за ту ніч не передумаєш? Які думки не перейдуть через голову, через серце? А Пріська ж то за всю ніч і на волосину не заснула: як лягла звечора, та цілу ніч тільки й чутно було її глибоке зітхання, її гірке схлипування. Христя теж довго не спала: вона боялася, як то було прошлу і позапрошу ніч, матір розважати... Знав Грицько, коли їй віддячити... А жалості в його — ні капельки!.. Як їй тепер завітати матір, що вона не винувата? Відкрити їй усі таємні розмови з Федором? Яка ж дочка-дівка відкриє усе те перед матір'ю? Було, може, і таке, за що мати, дознавшись, і косу нам'яла б; а як не знає, то воно й

байдуже... Як же його сказати їй, та ще тепер, коли серце материне і без того обливається кров'ю, коли, може, вона тільки й бачила, тільки й чула голос батьків, як виряджала у ярмарок? Журба та досада гніздилася в душі, ножем поверталась у серці; Христя мовчала, слухаючи безодрадісне материне зітхання; чула, коли сльози падали з її очей, коли вона їх утирала. Молода душа довго не здерже такої ваги, такого лиха: вона знемагає під тим важким гнітом. Не видержала й Христя; сон — не сон, а якась утома почала її розхитувати, закривала заплакані очі.

Світом прокинулась Христя і здивувалася, що мати досі не вставала. То було, коли заспить Христя, Пріська завжди буде її; а то вже і світ заглядає у вікна своїми сірими очима, а вона й досі лежить на печі тихо, не поворухнеться. «Хай же мати спить, — дума Христя. — Хай хоч трохи спочине, поки я впораюсь». Навспинячки Христя ходила, щоб не замутити тієї тиші, що панувала у хаті; як на те ж — солома шелестіла, аж луцала. Христя почала ще бережніше ступати. Їй треба умитися, а води у хаті немає. Христя, як кішка, покралась у сіни; коли вернулася знову у хату, то перше, що їй кинулось у вічі, — мати вже встала: у чорному закапелці, між комином і білою стіною, тремтіла її постать сіра... То не мати, то не жива людина, то — виходець з того світу. На кістлявих її плечах сіріє сорочка, широка-широка, мов не на неї шита; шия жовта, як у мертвяка, якимось витяглася, посвічуючи своїми кістками; щоки усередину увалилися, жовтим воском узялися; очі, неначе олив'яні шаги, світили; під ними мов сині мішки висіли; кругом червоні кружала... Сама журба, само лихо не дивилися б так страшно, як Пріська у той час дивилася! Вона вся трусилася; вуста її тремтіли, наче що шепотали... Трохи не випустила глечика з рук Христя, як угляділа свою матір.

— Не вернувся?.. Немає? — мов трава суха прошелестіла, спитала Пріська, скривившись. Вона, видно, хотіла плакати, та не змогла; очі її горіли, блищали, і, як вона не лупала набряклими віями, ні одна сльозина не показала.

У обід знову Грицько суне.

— Оце, Господи, з тим дядьком, як розходився! — сказала Христя, углядивши Грицька.

— Де мати? — спитався той, увійшовши у хату.

— На печі, — одказала Христя. Пріська так і не вставала з печі.

— Чого лежиш? Уставай та збирайся в город за чоловіком! — почав він.

— Чого я за ним піду? Хіба сам не прийде? — простогнала, підводячись, Пріська.

— Прийде... Дожидай... Діждешся... Змерз! — рвучи слова, додав накінці Грицько.

Пріську наче хто у бік шпортовув ножем при тому слові; вона кинулась, тріпнулася... та так і закаменіла на місці — хоч би слово яке сказала, хоч би зітхнула! Тільки збожеволілими очима прикро дивилася на Грицька.

Христя собі глянула на його, подивилася на матір, схопилася за лице руками, притулилася до комина головою...

— О, мій батечку, мій таточку! — нестямно скрикнула вона, і вся її постать затремтіла.

У Грицька морозом сипнуло від того Христиного крику; та Грицько не такий, щоб ударяти на сльози: він пройшовся по хаті і знову почав докладати:

— Оце у волості був... носив подушне... При мені бумага получена, об'явити жінці чи дітям, чи родичам яким, щоб прийшли у місто признавати... Знайшли у снігу замерзлого... Загнибіда, либонь, признав... Так щоб узяти поховати, коли хотять... Там біля його і чоботи нові знайшли і ще щось... З волості хотіли назнарошне за тобою посилати, та я сказав: все рівно буду на тім краї — зайду й скажу.

Грицько, скінчивши, подивився на Пріську, поглянув на Христю... Пріська мовчала; Христя тужила. Він знову пройшовся по хаті, раз і вдруге; знову глянув на дочку і матір... Ніхто не вгадав би, що його очима світило: чи радість, чи гірка ураза? Лице його якомсь перекошилося... По хаті носилося Христине лементування.

— Ви ж чули? — глухо спитався він і, повернувшись, пішов з хати. Слідом за ним, наче докір, вирвавсь нестямний крик Христі і розпався надворі. Грицько, струснувшись, повернув улицею.

— Ой, лелечко!.. Ой, мамочко!.. — кричала Христя, підходячи до матері. — Що нам тепер, бідним, робити?..

Вона дивилася на матір своїми заплаканими очима, а мати на неї — сухими, як огонь, палючими.

— О, горенько наше! о, лишенько тяжке! — тужила, припадаючи до матері, Христа.

Пріська все божевільно дивилась на неї та тремтіла. А се — наче що з-під землі — тріснуло, писнуло... Страшний охриплий крик вирвався з Прісьчиних грудей і розлився божевільним плачем... Пріська припала до Христі, обхопила її голову руками і страшно-страшно завила.

— Моя донечко, моя голубочко, пропали ж ми навіки!

Надворі насупилося; у хаті потемніло. І серед тієї темноти, неначе сови, перегукувалися дочка й мати... Тонкий виразний крик дочки зливався з охриплим лементом матері, розходився по хаті, бився об стіни, слався по долівці... Сум та туга виглядали з темних кутків.

До самого смерку голосили дочка й мати. Забули і про обід, забули про все на світі. Одарка Здориха, почувши з свого двору їх страшенний лемент, прийшла провідати, що там таке? — і насилу від Христі добилася, що то по батькові тужать. Вона кинулася була розважати Пріську, що то, може, ще й брехня... чого люди не накажуть? — та ще гірше розразила її серце, ще більше виточила сліз із старих очей. Пріська за ними і слова не скаже; що почне, то так і заллється плачем. Сумна та невесела пішла Одарка додому.

Смеркалося. Надворі, неначе туман, сірий світ коливався над землею. У хаті — чорніше сажі: тільки намерзлі вікна, мов полудою заслані очі, сіріють; і тихо-тихо, як у могилі. Замовкли дочка й мати. Пора й перестати, бо є кінець сльозам, є край і лементові: голос хрипне, сльози сохнуть, опускаються в серце, на дно душі. Замість їх устають думки, здійснюються гадки — одна другої неодрадниша, одна другої нерозважніша. В темряві вони ширяться, яснішають; давнє устає перед очима, мов воно тільки що діялося; люди проходять — живі люди; чути їх мову — живий голос... Їх бідкання, регіт, радощі, сльози.

Не минули ті думки-муки Христиної і Прісьчиної голови. Дочка, забившись у куток на полу, божевільно устромила очі у сірі шибки, і на їх білуватому полі малює думка батька... Її батька, низенького, натоптуваного, з круглим лицем, рудими вусами, карими добрими очима. Який сам був — такі в його й очі; недарма кажуть: видно

чоловіка по очах. Він справді був добрий, не то що ніколи не зобижав її, а було і матір придерже, коли та розходиться лаяти... І з людьми він такий — швидше своїм поступиться, ніж у другого посяде. Мати, розсердившись, було каже: «Що ти за чоловік? ти — макуха! свого не одстоїш!» А він їй: «Од скаженого поли вріж та тікай!» І такий він завжди був; і п'яний — мерщій уляжеться спати, не так, як другі: на копійку вип'є, а прийде додому — усе догори дном переверне... І от тепер його немає... «Де він? Чи чує він наше бідкання за ним, чи баче наші сльози?.. Душа, кажуть, з дев'ятого дня літає по світу — може, і його душа тепер між нами?» Як би вона бажала побачити його душу, побалакати з нею!.. Розпитати, чи і на тому світі однаково, як і на сьому?.. Кажуть — смерть усіх рівняє; кажуть — на тім світі усе навпаки: тут було голодно й холодно, там — ситно й тепло; тут ти скнів душею, там — радітимеш серцем; тут мужикував, там — пануватимеш... То оце батько панує?.. Бажала б вона побачити батька паном... Вона попрохала б у його й собі панування. Або — цур йому! воно таке нещире та горде — тільки душу загубиш; краще хай на тому світі... А на сьому? Трошки б більше достатків, ніж є, та одежинку б празникову: а то і на будень, і на свято — та все одна! Чоботи нові б, сережки срібні — такі, як вона бачила у Марини, що в місті служе, коли та навідувалася додому. Добре б було і перстень до серег мати, теж срібний, і по руці, а не такий, як у Горпини, — і срібний, та здоровий, як каблучка: щоб надіти — прийшлося прядивом підмотати...

І пішла молода Христина думка перелічувати одні за другими недостачі, пішла викладати свої таємні бажання: невеличкі вони, страх невеличкі, та й їх немає, — і серце нудьгує, що тепер за батьковою смертю ніколи їй того не прийдеться добути.

Що ж думає Пріська, забившись на піч і обхопивши свою голову обома руками? Їй привиджується тепер її давнє — її доля, її гірка доля, що гонила по білому світу, поти не прибила до Мар'янівки... Вона — козака дочка, малою зосталася від батька та матері: під холеру вони полягли... і родичі, які були, померли, і вона зосталася... зосталася у чужих людей, пасла громадські гуси, пасла свині, телята, поти побільшала. А там — знову служба, служба на чужих людей, тільки не на себе. Служила вона по своїх, служила по жидах, служила й по

купцях... Удова-купчиха прийняла її наостанку за хліб та одержу, ради того об'їзду, який щороку робила. Багатій і ще не старій, їй не сиділося у рідному місці, і вона вешталася по Харкову, Києву, Адесу. Пріська, як вірна слуга-наймичка, їздила всюди за нею розчісувати та прибирати свою господиню. Раз зібралися в Київ. Перед виїздом Прісьці щось усе нездужалося; боліли руки, боліли ноги, боліла голова — так що й на світ важко було дивитися. Отже прийшлося їхати. Добралися до Мар'янівки — і Пріська зовсім злягла... Що далі було — вона нічого не знає; опам'ятувалася уже у хаті Грицька Супруна. Він тоді був за прикажчика у пана, і її кинула там господиня, бо так наказав управитель-німець. Вичунавши, вона все дожидала господині, що ось же над'їде і візьме її з собою. Та, видно, господиня не дуже побивалася за нею, бо щось довго не верталася. Пріська хотіла найнятися у кого з козаків, та Грицько не пустив — одслужи перше той хліб, що, лежачи, переїла! Пріська зосталася. Там вона і з Пилипом стрілася: він був за робітника у прикажчика. Одна доля, одно лихо людей до купи зводить... Грицько такий сердитий, крикливий; жінка його Хівря — така уїдлива: тільки й чуєш, як Хівря лає Пріську або Грицько кричить на Пилипа... Наймичка і кріпак зійшлися якось, скаржачись одно другому на свою долю. Пріська при тому запримітила, що у Пилипа і очі карі, і вуса шовкові. Пилипові теж кинулась у вічі Прісьчина постать струнка, її норов тихий, її голос любий... Частіше та частіше вони почали сходитись. Оце, дивись, Пилип товар погнав до водопою, а Пріська — хвіть відра! — і собі побігла по воду... Або кинеться Пріська за топливом в огород, а Пилип уже тут і вродився!.. Уже Прісьці і одбуток вийшов, а Пріська все не йде від Грицька з двору і все більше та більше жаліється Пилипові, яка Хівря сердита. Одного разу збіглися вони уночі в садку під яблунею. Пилип яблука стеріг, а Пріська... чого Пріська тут опинилася? — і досі не знає, а може й забулося... Не забулося тільки Прісьці, як тієї ночі цілував Пилип і без того її гаряче лице, як клявся, що він її кохає і довіку буде кохати; як обіцявся, що, тільки вони поберуться, він вибудує нову хату, і як вони заживуть своїм господарством. Пріська не згоджувалася, бо Пилип кріпак. «Хіба кріпаки не люди? — спитав він. — І кріпаки живуть на землі, а не під землею...» Подумала Пріська, погадала: за нею її сирітська доля — гола, боса й простоволоса, а попереду... нужда та

недостачі, довічна робота на чужих, довічна праця... Добре ж, поки здоров'я, поки сила слуге; а як занедужа, от як недавно трапилось? Без роду, без пристановища — хоч під тинном складай руки. Правду Пилип каже: і кріпаки живуть на землі, а не під землею... І вона згодилася. Пішли до управителя, а управитель не тільки не заборонив, а ще й похвалив за те, що вона не злякалася кріпацтва. Казав, що то, може, у других панів кріпацтво страшне, а в їх... він і хату нову обіцяє, і город, і поля на нове господарство. У першу неділю вони й побралися. Хоч управитель і збрехав, надававши таких обіцянок, та хіба не все рівно Присьці робити? Що робила купцям, жидам, то тепер — на пана: уїжджена коняка везе, не зупиняючись. Та й управитель таки не зовсім збрехав: хоч не дав він городу й нової хати, зате велів жити сусідами з Грицьком; все ж у їх своє господарство. Грицько, правда, лається: де не візьметься яке ледащо, та все на його шию! Хівря славить Приську на всю Мар'янівку: і сяка, і така, і нетіпанка, і нечупуруха!.. Та сількісь: ні Пилипові, ні Присьці не привикати до лайки. Живуть вони собі удвох тихо та мирно... Через рік уродився їм син Івась, на другий — дочка Христя. Івась не видержав — поліг, а Христя очуняла — росла собі. І то матері утіха: виросте — поміч буде. Так пройшло тринадцять літ; на чотирнадцятому їх звеселила чутка про волю. То не була глуха чутка, яка завжди ходила поміж кріпаками, а справжня звістка — про неї і піп читав у церкві. Зітхнули вільніше Пилип і Приська: тепер же то вони поживуть на волі! Через два роки і сама воля вийшла. Пилипові дали ґрунт, дві десятини поля. Збився Пилип і на хату — свою-таки хату!.. Господи, яка то була радість Присьці! Як вона рук не жаліла, обмазуючи та обліплюючи хату, щоб і холод не заходив зимою, і дощ, бува, не пробив літом... Хоч приходилося і платити за все те, та все ж легше, що своя хата, що не чутно ні лайки Грицькової, ні догани Хівриної. Сама собі працює коло свого невеличкого городу; Христя помагає їй. Її серце радіє, дивлячись, як дочка розвивається на волі. «Тяжко та гірко жилося нам, — думала тая Приська, — може, дітям краще буде?» І вона гонобила надію у серці: дасть же Бог — знайдеться добрий чоловік її дитині — приймемо зятя у хату. Пилип уже старий став, і вона нікчемна — хай пристає у прийми, хай молоді на очах у старих учаться хазяйнувати: оддамо їм усе.

Так думалося Прісьці, а вийшло?.. Що їй тепер у світі робити, що їй казати? Хто того поля догляне, хто коло його буде ходити? Хто заплатить викупне, подушне? Добре далось їй і те, і друге... Торік вони зібралися на корову — душі не чула Пріська у невеличкій телушці. Рік удався недорідний, собі хліба ледве ставало, а продати — і не кажи. Заробити ж де? Коло других сіл і пивниці, і винниці, і сахарні, а в їх — хоч би зламана... А тут пристають — давай подушне! З весни не платили за першу половину, то восени — за цілий рік віддай. Лаявся Пилип із зборщиками, лаялася й Пріська. Приїхав становий, узяли її теличку, оцінювали й продали різникові жидові. Вона трохи не занедужала від горя та сліз. То ж тоді було; як не гірко, а все то на Пилипові лежало; його одного знали, його тягли... А тепер? Тепер прийдуть і хату рознесуть по кутках... Що вона скаже, що вона зробить, вона — недужа, не знаюча нічого? Тепер один Грицько цілком ковтне її!.. Серце її замирало, обливалося крив'ю. Та ще хоч би умер, як люди, — дома, у своїй господі; а то хотів зробити як краще, а пішов — за смертю. Тепер тільки зосталося їй піти за його мертвим трупом. Як же по такому холодові іти в город? У неї ні одежі теплої, ні взуття як слід. Та хай вона й добереться до міста: що ж вона — на руки його візьме і додому принесе? А треба ще ховати, попові заплатити... Господи! у неї ж ні шеляга; посліднього карбованця узяв він на сіль, як виходив з дому... Чи так кинути? Хай візьмуть — пошматують і загребуть, як ту собаку, без попа, без обряду церковного?.. Що ж він? Хіба він по своїй волі умер, хіба він хотів тії смерті?.. Так Бог дав, така вже, видно, його воля!

І почне Пріська молитися Богові, почне перед ним своє лихо викладати... Та марно вона у хаті ламає руки, здимає очі до неба: там на холодному чистому шатрові тільки зорі грають своїм невеличким світом. Байдуже їм, що робиться на землі: тихо, мов потухаючі іскорки, лягає той світ на мерзлу груду, відбиває сизим сяйвом на невеличких пилинках снігу; здається, вони граються своїм світом... А небо — глухе, як пустиня, німе та холодне, як камінь, — шатром розіслалося понад землею, морозом окувало її, давить, наче хоче задавити... Хто ж її там почує?.. Хіба люди у селі? Та й село упокоїлось: не світиться ніде, собака не гавкне — все заснуло мертвим сном. Людські оселі, наче могили, чорніють серед снігу... Німі та мовчазні, вони не кажуть,

що у їх заводиться. Чи щасна доля доглядає сон їх житців, чи гірке лихо перевертає їх з місця на місце... Вони припали до землі від страшного холоду — і тільки з димарів виходе пара, даючи ознаку, що там, усередині їх, ще не прочахло тепло, ще тліє людське життя.

Тільки з Притичиноного верху не йде пара. Як почула Христя, варячи обід, про батька, то забула про все на світі. Огонь у печі тлів, тлів — та й згас; тепло вибігло у незакритий димар; застиг обід серед черені. Хатні двері забула Здориха причинити; у їх роззявлену дірку ішов з сіней холод: у хаті — хоч вовків гони! А Прісьці і Христі — байдуже, їх гріє горе своїм пекучим огнем, їх діймають сльози своїм гірким теплом... Голова наче у вогні палає, очі горять, зітхання гаряче, аж губи репаються від нього, аж у роті сохне.

Ніч минає. Заблимало край неба крізь зелені-зелені хмари; світ лупнув над землею своїми мутними очима... Навіщо? Яку він утіху принесе, яку пораду приверне?

III

«З щастя та з горя скувалася доля», — каже людська поговорка. Одна Прісьчина доля не складалася по-людській. Горя того — за нею і поперед нею — неозорно, неоглядно... А щастя? Якись думки про щастя; якись даремні надії, котрі її завжди дурили, розбивались об гострі пороги остогидлого життя та утрат, нужди та недостачі...

Досі і то було гаразд. Досі хоч даремні надії були; хоч дурили, та все красили злиденну долю. А тепер? Хоч би надію пригадати яку — і того немає. Тихо, мов жарина у попелі, тліє її душа, ледве даючи ознаку, що ще жива, чимсь-то б'ється, чогось-то хоче... Так гниє деревина на корені: уже й віти її посохли, і середина випала, а вона все стоїть; вітер-негода обносе сухе гілля, а зсередини шашіль виточує гниле суччя; кругом дірки, кругом дупла, один стовбур — і той порожній... а все стоїть! Треба не вітру, а бурі повалити його — і він, поскрипуючи, дожидає тієї бурі.

Дожидає і Пріська своєї. От же немає!.. А думки, як черва, ворухаться в голові, точать її хворе серце, підрізують немоцну силу.

От уже третій день вона думає, як його зібратися у місто? Лягаючи спати, рішає: завтра... завтра безпремінно піду; що б там не було, а завтра зберуся... А на завтра життя знову станове свої перепони: з чим його туди сунутися, та і в чому?.. І знову думки-муки пиляють її до вечора; цілий день, як одну годину, держать її у своїх міцних обценьках, щоб увечері знову вимучити надію на завтра...

Так, збираючись, і не пішла. На третій день з волості, запихавшись, прибіг староста і напав лаяти.

— Все на нас вернете! — кричав він. — А кому се ближче діло — чи жінці, чи старості? Стидалися б! У мене, може, свого діла не обкидаєшся: щодня за вас, чортів, у волость тягають, а тут ще і в місто іди, признавай усякого п'яницю, що замерзне на смітнику!..

Через три дні він знову прийшов; приніс нові чоботи, клунок солі і платок.

— І грошей, — каже, — п'ять рублів було, та гроші за подушне у волості zostавили.

— Там же щось три рублі тільки слідувало. — промовила Пріська.

— То не моє діло. У волості залишили. Піди сама та й довідаєшся.

Староста пішов. Пріська глядить на приноси — он що тепер від її Пилипа залишилося!.. А Христя ненарошно прикладає вогню до печеного, — роздивляючись, вона докладає матері:

— І платок новий купили батько, і чоботи... та які ж маленькі та гарні! Кому ж то се? А це — сіль. Ще і в клункові щось є.

Вона вийняла щось заверчене в папір і почала розгортати. Очі її розгорілися, коли вона нагледіла аж три довгих шовкових стьожки, сережки невеличкі, з хрестиками на привісках. Це вже для неї куплено, їй!..

— Дивіться, мамо, що батько мені купили, — показує вона матері.

Пріська тільки струснулась і одвернулася... Їй гірко було слухати доччину радісну мову, їй боляче було дивитися на ту куплю... У віщо вона їй обійшлася? Чого їй тепер стоє? Вона каменіла, дивлячись на все те, пригадуючи, де воно і як воно взялося!..

Пройшов ще тиждень. День за днем і ніч за ніччю полізли, мов безногі черви поплазували, все далі та далі односячи минувши страхівце. Воно ще, правда, стояло над нею, заглядало їй у вічі своїми мертвими очима; та, з другого боку, і життя не давало покою: і воно голосно гомоніло, свою безконечну пісню заводило.

Он свято на носі: багата кутя, Різдво... Щороку, як не гірко було, а до куті і шматок риби мався, і пироги; про Різдво, уже що, а ковбаси, хоч куповані, та були. А тепер? Де того всього взяти?.. Як не мати його — краще нічого не мати! Не так Прісьці гірко було, коли б вона полиню об'їлася, як від тих думок важких та тяжких... Вона згадала про ті два карбованці, що у волості залишили. Навіщо вони їх задержали? Хіба не все з нас узяли, що треба було?.. Піду, піду... своє візьму. За гривеника ковбасу куплю: Здір кабана коле, за гривеника віддасть він ковбасу... Може, він або й другий хто їхатиме у місто — попросю просолу купити... теж за гривеника або за копу з шагом... А то ще і про чорний день залишиться.

На другий день, зібравшись, подибала до волості.

— Тобі чого? — пита старшина.

— За грошима, — кланяючись, одказує Пріська.

— Які тобі гроші?

Пріська розказала.

— Гроші узяв Грицько. Він казав, що так і слідує. Іди до його.

Прісьці іти до Грицька — після тії образи гіркої? Ні, вона нізачо не піде. З якої речі їй іти до його, коли гроші до волості прислані?

— А може, Грицько сам буде у волості; бо до його йти — чи й дійду я? — криючись із своїми думками, одказує Пріська.

— Може, й прийде. Дожидай.

Пріська присіла на рундуці. У волості шарпанина-біганина: одно туди йде, друге звідти виходе, третього ведуть... Прищенко гордо виступає і, граючи очима, допитується: «А що — узяв?» За ним Комар, низько похилившись, глухо бубонить: «Засипав карбованцями та ще й допитуєшся, чи взяв? Та ще підожди хвалитися... що ще посередник скаже». — «Суньсь, сунься до посередника, — кричить Прищенко. — І посередник тії заспіває!..» — І пішли з двору. За ними виходе Луценчиха, червона-запала, і сердито вичитує: «Що це за суд? який це суд? Три дні держали, ще три дні сиди! Дома усе врозор пішло, а він — сиди!.. Де се воно видано — тиждень чоловіка у чорній держати?..» — «Бач, яка голінна до чоловіка; сама прийшла визволяти... скучила!» — донеслося з гурту. Луценчиха призво окинула гурт очима і, плюнувши, зійшла з рундука; регіт провів її...

«Всюди своє лихо, — думалося Прісьці, — та чужим людям воно за смішки».

— А он Грицько малу вервечку за собою веде! — хтось обізвався.

Пріська глянула. Дорогою, розхитуючи палицею, йшов попереду Грицько, а за ним — душ на десять чоловіків, похнюпившись.

— І то все на прохолоду, — угадував другий.

— Авжеж! — додав третій...

Дехто зареготався.

Грицько наближався до рундука. Пріська між передніми, що за ним ішли, признала Очкура, Гарбуза, Сотника, Воливоду. Грицько, підійшовши до рундука, поздоровався.

— Тут старшина?

— Тута.

Він пішов у волость і не забарився вернутися з старшиною.

— Ви чому не платите подушного? — гукнув той.

— Помилуйте, Олексійовичу! Хіба не знаєте, яка ця осінь була? Заробітку аніякого!

- А на пропій є? — крикнув старшина.
- З шинку і не вилазять, — піддав тихо Грицько.
- У чорну їх! — рішив старшина.

Десятники повели всіх у чорну. У Пріськи серце забилося, заболіло. «Ну, за що, про що? — стукало їй у голову. — Чим вони винуваті, що заробітку не було? Господи! доки ж уже його дерти?.. з чого його дерти?.. і що поможеться з того, що посидять у чорній?» Їй ніколи не вірилось, коли було Пилип розказував, що трохи не посадили у чорну, та відпрохався. Тепер вона своїми очима все те бачила, сама чула. Отож і Луценко сидить за те. Вона чула, як на нього нахвалявся Грицько. Отож, видно, Луценчиха жалілася, та нічого не виходила, тільки люди насміялися... Вони і з цих сміються; до неї доноситься їх несамовитий регіт... Ні жалю, ні серця немає!.. Прямі собаки, прости Господи!

За думками вона і не чула, як старшина допитувався Грицька:

- А ти нащо з теї два карбованці задержав?
- З кого? — мов не бачив, спитав у свою чергу Грицько.
- Молодице! як тебе? Он про тебе річ, — хтось із чоловіків наткнув її. Пріська устала і підійшла до старшини.
- Це з неї? — спитався Грицько.
- З неї.

Грицько усміхнувся.

— Ви ж знаєте, що мені п'ятирубльову бумажку надано: здачі не було. Два рублі у мене zostалися; я їй віддам.

— Так он у його, молодице, твої гроші, — сказав старшина і пішов у волость.

Грицько посунувся за ним; Пріська сіпнула його за рукав.

- Коли ж ти, Грицьку, віддаси? — тихо спитала вона.
- Тьфу! Як собака та! — огризнувся Грицько. — Коли будуть у мене. Я про їх забув та в подушне і повернув.
- Як же се, Грицьку? З мене слідувало три рублі, а ти п'ять віддав?
- Знаю, що три слідувало. Я три й полічив, а п'ять віддав.
- А мені ж хто віддасть?
- Хто віддасть? Звісно, свої треба давати.
- Віддай же зараз, Грицьку, бо мені треба.

— Віддай зараз! Де ж я тобі зараз візьму? При мені грошей немає. Прийди додому, то й віддам.

— Коли ж приходити?

— Та там; на празниках або після свят.

У Пріськи аж ув очах пожовкло.

— Як після свят? Мені до свят треба.

— Що з тобою балакати! Де ж я тобі тепер візьму? — скрикнув Грицько, махнув рукою і скрився у волость.

— В цього вижилиш, коли лишне взяв! Цей віддасть! — чулось поміж народом. — Он, мого полтиника заїв...

— А мого карбованця, та ще й у чорній за те я посидів...

— О, він майстер! Ще за панщини навчився з людей драти!..

Пріська повернула додому сумна та нерадісна. Ще й нічого, а вже Грицько почина загравати. Сьогодні он... прилюдно... собакою назвав: «Як та собака!» Подумай!.. За віщо? За те, що своє стала правити? Сказано — кровопій людський! І та образа так глибоко запала їй у душу, так боляче щипає за серце, що Пріська ніяк її не забуде. Як той цвяшок, угородилася вона в голову і не сходить з думки, не забувається... Ні, я тобі так сього не покину. Чого мені тебе допитуватися, коли прийти за своїм? Знав, на що брав — і віддай! Каже: немає. У кого? У його немає?.. Ні, ні... сьогодні ж піду. Пообідаю і зараз піду. Я не одійду від твого двору, буду соромити перед цілим селом, поки не віддаси.

І Пріська, пообідавши, подибала до Грицька. Грицько саме обідав. Його очі якось тривожно бігали з одного боку на другий; лице хмуре, чуб стовбуром — ознака, що Грицько уже хлебеснув.

— Швидко прийшла! — глухо промовив він, узрівши Пріську перед собою.

— Бо за своїм, — одрізала та.

— Підожди ж, поки пообідаю, — не то гірко сміючись, не то грізно сварячись, промовив Грицько.

Пріська присіла на кінець полу, дожидає... У хаті тихо; чути, як ложка скромаде об миску, як човгає Хівря від столу до печі, як сопе Грицько. Ніхто словом не обізветься, ніхто його не пророне, мов поніміли усі. І збоку дивлячись — видно, як та німота кожного гнітить,

там, усередині, тліє... Здається, одно слово — і, як вітер, зразу вирве те полум'я наверх, запалає буря...

Пріська, похнюпившись, сидить, слухає тієї гіркої німоти; гляне на Хіврю, як та грає зеленими очима, на Грицька, що спідлоба, мов лобуряка, світить своїми — і знову похилиться...

Ось і обід скінчився. Грицько устав, перехрестився, набиває люльку.

— Подожди, поки покурю, — уїдливо сміється Грицько, виходячи з хати.

У Пріськи аж у душі заколотилося... Сидить, мовчить, дожидає. Нешвидко вернувся Грицько, а все-таки вернувся.

— А ти й досі дожидаєш? Подожди ж ще, поки висплюся, — каже Грицько, усміхаючись.

Пріська не видержала... Мов її хто стебнув батогом з усієї сили — вона тріпнула: сльози градом полилися з очей.

— Грицьку! Бога ти побійся! — крізь сльози почала вона. — Ще трохи знущався ти з нас за життя покійного? Ще мало поповиварював води, як жили у тебе? І ще з удови нещасної, з сироти безталанної кепкуєш, глузуєш!.. Бог усе бачить, Грицьку. Не тобі віддячить, то твоїм дітям!

Наче ясне небо покритося темними хмарами, потемніло Грицькове лице; очі загорілися-запалали.

— Ти ще клясти прийшла! — скрикнув він.

— Бог з тобою, Грицьку! Не клясти я тебе прийшла, я за своїм прийшла. Зглянься ти на Бога... Празник святий іде... Ти ж будеш їсти, і пити, а тут за душею шеляга немає.

— Грошей, кажеш, немає, — обізвалася Хівря, постукуючи горшками, — а святки справляти хочеш!

— Хіба як ми бідні, то нам і їсти не треба, Хівре? — одказала Пріська.

— А я, знаєш, що скажу тобі на це, Прісько?.. Як злидні, та ще й з перцем!.. Коли б ви не проїдали та не пропивали з своїм покійним, то й у вас би гроші були.

— Добре таке говорити, у кого вони є. А коли — і того треба, і другого недостає... і подушне заплати, і викупне дай... А наші заробітки які? Він же один тільки й робітник був.

— А дочка? Дочка — мала у тебе кобила? Нащо ти держиш її при собі? Не віддала б її людям послужити? Не заробила б вона, як другі? А то сидить дома та хліб переводить.

— Легко так, Хівре, казати, дивлячись на других. А коли б самій прийшлося так жити та бідувати — не тії б заспівала.

— За дурною головою та й ногам лихо! — одказала Хівря.

Пріська мовчала. Вона бачила, що що вона не кажи — ніхто її не вчує; а кожне Хіврине слово — спичка у серце: краще мовчати.

Досі ущиплива та докірлива розмова стихла. Усі знову насупились.

— Так як же, Грицьку? — почала, помовчавши, Пріська.

— Я тобі сказав у волості. Не чула? — гукнув Грицько.

— Чому не чула? Не глуха, небійсь!.. Дай же хоч карбованця тепер, а другого уже після свят.

— Та ще чи й після свят віддам? — позіхаючи, відказав Грицько.

— То вже дурниця, Грицьку! Як не віддаси — позивати буду!.. — посварилася Пріська.

— Позивай... Чого ж ти прийшла? Іди — позивай! — блимаючи очима, каже Грицько.

Хівря скрутнула головою і важко зітхнула.

— Господи! Як то воно люди забуваються! — напустилася вона на Пріську. — Коли се ти така розумна стала? Чи не після того, як осталася удовою? Як у нас жила, хліб-сіль їла, то й за позви не знала... Стара, бач, хліб-сіль забувається.

— Хіба я у вас дурно той хліб їла? Не робила я, не служила вам? І заміж вийшла — то вам панщину одробляла. Уже кому, Хівре, гріх таке казати, а тобі гріх!

— Добрий гріх!.. А як лежала у нас, як та колода, три тижні валялася... хто за тобою ходив? Чиї руки спочинку не знали, вовтузячись біля тебе? Та знов — від кого ти і за кого заміж ішла, забула?

Пріська похилилася. То було справді так. Хівря пам'ятлива, не забула нічого з її давнього; забула тільки Хівря, що як Пріська одужала, то поповиварювала вона води з неї, — не було їй спочинку ні вдень, ні вночі... Мовчить Пріська, а Хівря одно вичитує:

— Або, як волю об'явили... хто, як не Грицько, поміг вам вибудуватись? Він і на сохи дерева дав, і на крокви. Хоч воно і не своє

— панське, та все ж коли б на другого кого, то не дав. А як на верх, то хмизу свого вже дав... Забула?

— Що ж робити, Хівре? — тихо схлипуючи, почала Пріська. — Я пам'ятаю вашу заповогу. Спасибі вам. Та згляньтеся ж і ви на мене: свято іде, рокове свято... У мене ж нічого немає. Оті два рублі — то ж останні, на які тільки й надія.

— Де ж ти їх візьмеш, як немає? Позич у кого, — рає Хівря.

— Хто ж мені позичить? — уже навсправжки плаче Пріська.

— Ну, чого ви завелися? — грізно скрикнув Грицько.

І розпустили патяки обоє! Вона нахваляється позивати... ну — і йди, ну — і позивай... Страшні її позви, куди пак!.. І нічого тут сидіти та слинити. Іди — позивай!

Пріська побачила, що її женуть з хати. Ще поки злегка так, доки Грицько не розсердився, а розсердиться — і навсправжки вижене. А хіба довго йому розсердитись?

— Господь з вами! — утираючи сльози, промовила Пріська. — Не даєте — самі поживайте! Вам більше треба... Куди вже мені позивати вас?

І, похилившись, вийшла з хати.

— Я так і знав, що прийде бісова манія! — промовив услід їй Грицько.

— Походе-походе та й підоб'ється, — одказала Хівря. — Краще мені платок на празник буде.

Важкі думки, невдачі, глибока образа докорів гнали Пріську додому; серце її боліло, сльози заливали очі... Що їй тепер діяти? Іти жалітися старшині? Вона вже раз жалілася йому, а що вижаліла?.. Всі вони один одного, як чорт болота, держаться; всі одним миром мазані...

Сумна-невесела прийшла вона додому. Христя веселенько стріла її.

— Куди се ви, матусю, ходили, що так довго барилися? Жду, жду — не діждуся вас!

Стара, важко дишучи і не обзиваючись до дочки, опустила на піл.

— А ви й не примічаєте, що я в нових чоботях? — щебече та. — Дивіться — якраз прийшлися при нозі, мов на заказ шиті... Таких і по всьому селу других не знайдеш: і юхтові, і не шкапові. Дивіться-бо!

Пріська зирнула; досада ущипнула її за серце.

— Оце вже й натягла! Оце вже і шмарувати почнеш у них? Годі лишень; скинь та положи... Поки нові — то більше дадуть за їх.

— Як? Хіба ви продавати будете? — неспокійно спитала Христя. Пріська мовчала.

— Це ж мені батько купили... Старі он уже розтопталися, розлізлися... скоро дірки будуть, — скидаючи, бурмотала Христя.

Як недавнечко ще раділо її серце, коли вона придівала їх; коли вони, мов вилиті, обхопили її ногу: і невеличкі — а хоч би де придавили!.. «Нехай тепер Горпина одступиться з своїми, хоч її і на заказ шиті», — думала вона, гадаючи, як усі здивуються, коли вона на свято узве їх, як усі будуть заздрити їй!.. А от мати прийшла і, коли вона навела її очі на їх, веліла скинути — продавати думка... Жаль гострими пазурами угородився їй в серце, веселі думки помутнілися; досада і сльози потемрили їх.

— З якої речі їх продавати? Це мої... Ну, старі і продали б. Нащо й купувати було, на продаж хіба? — одно своє Христя.

— Мовчи! — скрикнула Пріська. — Хоч ти не заливай за шкуру сала: і без того його залили вже мені!

Христя, трохи не з плачем, скинула чоботи, постановила їх на припічку і з досади сіла за роботу. Пріська собі, спочивши, роздяглася і взялася за гребінь. Пріська сидить на днищі, висукує та виводить нитку за ниткою; Христя довбається над мережкою... Чутно, як у тії веретено сюрчить, а в другої шитво лопоче. Пріська колишеться над гребенем; Христя зігнулася над сорочкою. Нерадісні думки колишуть першу; та нелегкі зігнули й другу... У хаті сумно, німо, глухо... І нікому тії німоти порушити, нікому того суму важкого розвіяти... Ось чутно, рипнули сінешні двері. Ні Пріська, ні Христя не підводять голови, не оглядаються. Хто до їх прийде і чого?

— Здоровенькі були! — роздався край порога молодий жіночий голос.

— Тітка Одарка!.. Здорові! — перша одказала Христя.

— Здорова, Одарко! — глухо привіталась і Пріська.

— А я увіходжу у сіни, слухаю — тихо; думаю — немає нікого, та так несміло і йду. А вони, бач, сидять собі та сумують.

— Отак, як бачиш: сидимо та сумуємо, — каже Пріська.

ridmi
ТВІЙ УЛЮБЛЕНИЙ КНИЖКОВИЙ

КУПИТИ